

PERFIL BIOGRÁFICO DE JUAN ANTONIO SACO ARCE: O SEU COMPROMISO INTELECTUAL

BIOGRAPHICAL PROFILE OF JUAN ANTONIO SACO ARCE: HIS INTELLECTUAL COMMITMENT

Juan L. Saco Cid

Resumo: Pequena biografía de Juan A. Saco Arce, con especial atención á súa formación académica e humanística. Baseándose na súa dobre titulación e na súa polifacética obra tan extensa, como gramático, como investigador da literatura e do folclore galegos e como poeta, o autor trata de presentalo como personaxe fundamental do Rexurdimento galego. O seu pouco recoñecemento como tal explícase pola brevidade da súa vida, que non lle permitiu ver fóra do prelo máis ca unha parte da súa obra e porque en boa medida os escritos que amosan os seus méritos non son creacións literarias dirixidas ó gran público, senón traballos de crítica, investigación e científicos sobre a lingua galega e o emprego dela naquela altura polos literatos e falantes, feito que limita grandemente a súa difusión popular.

Abstract: A brief biography of Juan A. Saco Arce, focusing in particular on his academic and humanistic education. Based on his double degree and extensive and versatile work, despite the brevity of his life, as a grammarian, as a researcher of Galician literature and folklore and as a poet, the author attempts to present him as a key figure in the Galician Rexurdimento. His scarce recognition as such is explained by the short time he was alive which only permitted him to see a small amount of his work published, and because, to a large extent, the writings which show him as such are not literary creations aimed at a large audience, but criticism, research or scientific works about Galician and its use by writers and speakers, which limits his popular appeal.

Palabras chave: Juan Antonio Saco Arce, Gramática, literatura popular, poesía, sacerdote, lingua galega.

Key words: Juan Antonio Saco Arce, grammar, popular literature, poetry, priest, Galician.

Otero Pedrayo adoitaba dicir que o espírito ourensán do século XIX —o século de Curros Enríquez, o século de Lamas Carvajal, o das revistas patriotas e o dos grandes establecementos— estaba representado por tres cregos que pasearon o seu manteo polo *espolón* da Praza Maior. O primeiro, o deán Juan Manuel Bedoya, un crego liberal, santanderino de nacemento, colaborador do cardeal Quevedo, que morreu en Ourense en 1850. O segundo Juan Antonio Saco Arce, dos tres o único que era ourensán de nacemento. E logo o seu sucesor na cátedra de Retórica e Poética do Instituto, Marcelo Macías y García, astorgano de vida tan dilatada coma fecunda. Curiosamente, os tres non se coñeceron entre si: Bedoya morreu cando Saco era un mozo estudante, e Macías chegou a Ourense á morte de Saco Arce.

A figura deste xorde cando, a partires do pensamento e da actividade nos eidos social e político dos provincialistas, xermola entre a intelectualidade e, en xeral, a xente culta, un sentimento de toma de conciencia de identidade de país.

É precisamente nos inicios desta segunda metade de século cando comeza a reivindicación da lingua (Juana/Prada 1996: 65-66), que cronoloxicamente dá principio coa publicación de *A gaita galega*, de Xoán Manuel Pintos en 1853, ó que van seguir un ronsel de poetas que tentan dignificala; un proceso que se manifesta plenamente no ano 1861 coa celebración dos Xogos Florais na Coruña, e en 1862 coa publicación do *Álbum de la Caridad*, traballo colectivo que marca un fito polo aumento en número de autores que empregan o galego na poesía. Cando en 1863 publica Rosalía de Castro *Cantares gallegos* esta conciencia de identificación do país coa súa lingua está xa plenamente establecida nas elites intelectuais. Non así entre outras capas da pequena burguesía vilega, como denuncia Saco Arce (1868b: VI), e pon ás claras o prólogo da gramática de F. Mirás, que sinala que “muchos al oír hablar a un labriego no lo pueden entender...”, polo que “nos hemos determinado a darlo á luz [o *Compendio*] a fin de que pueda comprenderse este idioma”, finalidade práctica que concordaba moi ben co confucionismo que imperaba entón arredor da mesma natureza da lingua.

O recoñecemento do galego coma lingua de seu, a pesares de que nas clases populares e no ámbito rural era a lingua dominante, foi un proceso lento e dificultoso que bateu de fronte por unha banda coas ideas contraditorias entón dominantes entre boa parte dos estudosos da lingua quen, ou ben cualificaban o galego como “un dialecto do portugués”, como opinaba Theóphilo Braga (Blanco 1992: 72), ou consideraban, pola contra, que a lingua portuguesa “no es otra cosa que la extensión de la gallega” como di o P. Sarmiento (Pensado 1974: 20) e, pola outra, coa opinión dos que, coma D^a. Emilia Pardo Bazán (1878: 286), consideraban o galego como rural e pouco axeitado para expresar sentimentos e pensamentos elevados.

Na consolidación deste sentimento de identidade de país, e na identificación entre este e a súa lingua, ocupa un lugar senlleiro Don Juan Antonio Saco Arce, non só como poeta e polos seus estudos sobre a gramática e a nacente literatura galegas, senón tamén polos chamamentos que acotío fai para espertar nos seus compatriotas estes sentimentos.

Pero, hai homes ós que a Natureza forneceu dun espírito baril e forte, mais, en troques, non foi tan xenerosa no físico. Hai que partir, para facer a súa biografía, do retrato que del trazou Vicente Risco:

É un introvertido, un soñador, unha poderosa intelixencia, un espírito escolleito e cultivado que houbera dado de sí moito mais do que deu, s'a morte nono levara tan cedo... Pouca vida e moita vitalidade, pouca resistencia orgánica e moita forza psíquica. Co-ista ten que suprir o que lle faltaba d'aquela (1927: 4).

Saco Arce naceu na aínda hoxe chamada Casa Grande de Alongos, no concello de Toén, a nove quilómetros de Ourense, o día 8 de marzo de 1835. Era fillo do farmacéutico José María Saco Noguerol e de Juana Justa Arce, coruñesa de nacemento. Por liña paterna é neto de Juan Antonio Saco Taboada, que pola súa procedencia da liñaxe da familia da casa e torre de Bendoiro (Lugo), entrara en posesión dos bens de Alongos, Malvedo e Puga polo seu matrimonio con Dona María Noguerol, herdeira por liña materna da liñaxe ribeirá dos Puga.

Era entón costume entre as familias acomodadas do rural galego que os seus fillos fixeran os seus primeiros estudos preto da contorna familiar, nalgunha das pasantías que entón funcionaban vencelladas case que sempre ás institucións parroquiais, feito que parece recoller Balbín de Unquera (1881:340) cando di que “cursó las primeras letras y latinidad en un pueblo cercano al suyo”. A partir de 1845 comeza os seus primeiros estudos oficiais (Pedret 1935: 42) no Instituto de Ourense, precisamente o ano en que principia a actividade académica do devandito Centro.

Nos cursos académicos 1846-47 e 1847-48 figura matriculado nos cursos segundo e terceiro de Filosofía; a continuación pasou a estudar os cursos cuarto e quinto en Santiago, durante os anos académicos 1848-49 e 1849-50, para acadar o Título de Bacharel en Filosofía en 1850. Nese mesmo ano matriculouse de 1º curso na Facultade de Teoloxía de Santiago, pero por ter sido suprimidos estes estudos naquela Universidade, volta a Ourense e no Seminario desta cidade, entre 1851 e 1854, cursa Teoloxía, onde segundo Pedret Casado (1935: 42) “fíxose acreedor do agarimo do Bispo Lastra Cuesta, mais tarde Cardeal Arcebispo de Valladolid”. Repostos de novo na Universidade Compostelá os estudos de Teoloxía, Saco Arce cursa alí os demais cursos ata o 7º ano. O día 29 de outubro de

1858, logo dunha brillante disertación sobre a falsidade do protestantismo diante dun tribunal presidido por Domingo Cortés, obtén a Licenciatura en Teoloxía con Premio Extraordinario, título que se lle expide en data 20 de novembro.

A partir deste momento Saco comeza a carreira docente, sen esquecer porén a súa formación que vai da man do seu labor como profesor e posteriormente como sacerdote. O día 9 de novembro de 1858 é nomeado catedrático interino de Grego do Instituto de Pontevedra, onde sabemos que residiu efectivamente, xa que nesa vila aparecen asinadas 25 das composicións do seu libro *Poesías* entre febreiro de 1859 e decembro de 1862. Non obstante, existen datos (Saco Maureso 1968: XII) que proban que solicitou ser trasladado ó Instituto de Ourense, que a solicitude foi ben informada polo Director deste Centro¹ e que chegou incluso a expedírselle unha credencial de nomeamento.

A súa estadía na vila do Lárez parece un fito determinante na súa decisión de ordenarse sacerdote en decembro de 1861, como quere suxerir o feito de que das composicións asinadas en Pontevedra, haxa once agrupadas baixo a epígrafe “Poesías místicas” datadas entre abril de 1860 e xuño de 1861. Esta súa nova condición de sacerdote reflicte o seu carácter de fonda relixiosidade e explica ben o seu compromiso moral e a actitude que tomou ante moitos dos acontecementos que lle tocou vivir.

Estivo en Pontevedra polo menos ata decembro de 1862. Sabemos tamén que nese ano escolar (1862-63) cursou os estudos do doutoramento en Teoloxía na Universidade Central, estudos que compaxinou cos de linguas modernas, francés, italiano e alemán (Balbín 1881: 340), ó tempo que preparaba oposicións a Cátedra, nas que acadou o número 1 entre 19 opositores (Saco Maureso 1967: XII). Foi nomeado catedrático de Latín e Grego do Instituto de Castellón por Real Orde de 16 de xullo de 1863 e trasladado por R. O. de 26 de agosto do mesmo ano á cátedra da mesma materia do Instituto de Ourense. Descoñecemos as fontes das que Otero Pedrayo recolle o dato de que no momento da oposición se lle ofreceu a cátedra de Grego da Universidade Central (1943: 114), mais o certo é que desenvolveu neste Centro o resto da súa vida académica de Profesor.

Cando Saco Arce se incorporou ó Instituto de Ourense, no plan de estudos contemplábase a existencia dunha cátedra de “Latín e grego”, outra de “Retórica e Poética” e outra máis de Literatura. Saco Arce explicou as súas materias ata o curso 1865-66, como demostra unha folla impresa que contén unha poesía a el dedicada e asinada por “Sus discípulos de 2º ano de Griego”, datada en maio de 1866. Nese mesmo ano modifícase o plan de estudos, suprímese a cátedra de Latín

1 “Libro de copia de comunicaciones”, Nº 195. Arquivo do IES Otero Pedrayo: “Además de las razones que el interesado alega, hay la favorable circunstancia de que dicho Profesor se ha distinguido como alumno por sus escogidas dotes...”.

e Grego, desaparece o Grego como materia do Bacharelato, créase unha nova cátedra chamada “Perfección de Latín y Principios generales de Literatura” –que foi asignada a José García Mosquera (Carballo 1962: 84-85)–, e como consecuencia desta nova organización, Saco Arce é declarado en excedencia no mes de outubro e pasa á cátedra de Retórica e Poética. Figura como tal noutra folla impresa que contén unha poesía dedicada “A Don Juan Antonio Saco y Arce, Catedrático de Retórica y Poética”, asinada polos seus alumnos en 1868. Soubo compaxinar o desempeño da cátedra coa continuación dos estudos universitarios, e o 6 de outubro de 1866 rende exames do grao de Bacharel en Filosofía e Letras na Universidade de Santiago nos que acada a cualificación de Sobresaliente.

Saco Arce, posuidor desa dobre titulación, foi tamén profesor de dúas disciplinas ó longo da súa carreira docente. Se se quere facer un retrato da súa personalidade, hai que partir de dous trazos definitorios: o primeiro, que se corresponde coa súa titulación en Letras e que se manifesta polo seu interese e cultivo dos estudos de filoloxía, as súas investigacións e coñecementos sobre literatura, e nomeadamente a literatura popular, a súa profunda formación clásica, que lle permite cultivar os estudos de gramática, escribir poesía, pescudar na literatura e traballar no ensino do latín e do grego. O segundo trazo, que se corresponde cos seus estudos de Teoloxía, é a súa firme actitude ética e moral que é reflexo da súa fonda relixiosidade, a súa vocación sacerdotal e o seu ascetismo (Otero 1943: 114). E esta firmeza reflíctese noutro acontecemento importante da súa vida académica.

En 1868 prodúcese en España unha revolución que puxo fin ó reinado de Isabel II, promúlgase unha constitución, baixo o Goberno Provisional de Serrano, e decrétase que a xuraran tódolos empregados públicos. Debido ós seus principios morais e éticos, Saco Arce négase a xurala, xuntamente con Lorenzo Pereira Freire, catedrático de Latín e Castelán e Xoaquín Losada Pimentel, catedrático de Matemáticas. Como consecuencia desta negativa, na sesión de claustro do día 14 de maio de 1870 o director, Xoaquín Gaite, dá conta dun escrito do Reitor da Universidade de Santiago que traslada tres Reais Ordes, polas que os tres catedráticos son separados do servizo e dados de baixa na escala (“de los de su clase”). Non sabemos ben o alcance da devandita baixa, porque na acta desa sesión, de puño e letra de Saco, consígnanse tres feitos realmente curiosos: primeiro, a pesar da súa destitución, ó final firma Saco Arce como secretario (era secretario do Centro ata ese momento dende o 11 de xuño de 1868), firma que aparece riscada e por baixo dela consta a firma de Xosé M.ª Rodríguez; segundo, porque nela o director propón que os citados catedráticos sexan nomeados “en el concepto de personas extrañas al profesorado oficial” membros dos tribunais da seguinte convocatoria de exames; e, por último, porque o claustro “acordó se consigne en el Acta de

esta Sesión el sentimiento que le causa el ver separados del Instituto a tan dignos Profesores y compañeros y así se les participe a estos”.

O certo é que tras a derogación da constitución, o claustro do Instituto acorda solicitar a reposición na cátedra de Saco Arce (Saco Cid 1987: 11), solicitude que cursa á superioridade o Reitor da Universidade de Santiago, quen en 28 de maio dese mesmo ano oficia ó Director do Instituto: “el Gobierno de la República ha tenido a bien conceder en propiedad a D. Juan Antonio Saco y Arce la cátedra de Retórica y Poética vacante en ese Instituto...”.

Pero eses dous trazos que tan axeitadamente retratan o carácter e o devir da vida de Saco Arce están sometidos a un terceiro, que é realmente o eixe arredor do que xira toda a súa obra: o seu amor filial, sincero e apaixonado pola terra que o vira nacer, polo seu país, polos seus costumes, pola súa lingua. Se os outros dous trazos explican a súa traxectoria vital e a súa vida académica, este seu amor a Galicia preside e inspira toda a súa obra e o seu traballo intelectual. Un traballo intelectual que abrangue moi variados aspectos, porque Saco foi gramático, pero tamén crítico literario, periodista, poeta, folclorista. A pesar da brevidade da súa vida, a obra de Saco Arce é extensa e variada, malia que non tivo tempo nin para que o que escribiu e chegou a publicar formase un verdadeiro corpus, nin tan sequera para poder ver publicada en vida toda a súa obra, moita da cal xa tiña redactada definitivamente e rematada.

Sabemos que tiña en curso de elaboración moi avanzado unha contribución ó *Diccionario de Autoridades* da Real Academia Española: no momento do seu pasamento, tiña xa redactadas máis de 2.500 papeletas². Estas papeletas, que aparecerán logo da súa morte no faiado da casa nº 9 da rúa de Cisneros onde vivira, foron enviadas no ano 1963 polo seu sobriño, Juan Saco Maureso, á RAE, a través do seu secretario, naquel momento Julio Casares, xunto cun oficio de remisión e unha “Dedicatoria á Cristo Nuestro Señor” en verso, ámbolos dous textos de propia man do autor³. Non sabemos o que ocorreu con tal envío; o certo é que nós non puidemos descubrir o paradoiro de todo este material, cuxa perda nos parece unha gran mágoa. Se xulgamos o contido de tres papeletas que se conservan, sen dúbida pertencentes a este conxunto, aparecidas nun sobre illado mesturado con outros papeis naquel faiado, serían ben aproveitables, senón é que xa están aproveitadas hoxe con algunha outra firma ó pé.

Un traballo que tiña rematado xa cando o sorprendeu a morte é o relativo á literatura popular. Tódolos que se ocuparon da figura do noso autor citan este

2 No arquivo familiar consérvase unha nota manuscrita do sobriño do autor, Juan Saco Maureso, que cifra en 2.726 e dá o número de papeletas de cada entrada alfabética entregadas a Casares.

3 Coñecemos estes datos por un artigo que Saco Maureso publicou no xornal *Faro de Vigo* o día 11 de abril de 1963 (Saco Cid 1987: 18), no que publica tamén o oficio e maila dedicatoria.

traballo aínda que ningún deles o puido ver, xa que non foi ata un século despois da súa morte cando puidemos coñecelo case na súa totalidade. Dende había tempo viña recollendo sistematicamente as manifestacións de literatura popular que atopaba, como sabemos polas comunicadas a Milà i Fontanals (Blanco 1992: I, 90), quen publicou moitas delas en 1877, é dicir, catro anos antes da súa morte.

Cando morreu, en 1881, moitos destes materiais estaban xa na imprenta de Gregorio Rionegro, na Praza do Ferro de Ourense, agrupados baixo o título *Literatura Popular de Galicia*, e co subtítulo *Colección de coplas, villancicos, dialogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. A preparación das pranchas de impresión interrompeuse co seu falecemento. Durante moitos anos os pregos estiveron perdidos ata que o Sr. Marquina Álvarez, membro da Comisión Provincial de Monumentos atopou por casualidade as galeradas que xa estaban preparadas e corrixidas pola propia man do autor. O feliz achado produciu que esta parte da obra se comezase a publicar no *Boletín* da devandita Comisión. Esta parte, que comprendía a *Introducción* e 472 coplas, seguiu publicándose ininterrompidamente en números sucesivos ata o 98, do Tomo V, correspondente ós meses de setembro-outubro de 1914. O mesmo Sr. Marquina, despois de xestións co sobriño do autor, Antonio Saco Arce, conseguiu o resto da obra, en cuartillas de puño e letra do autor, que foron engadándose sen máis e con pouco coidado á colección. Deste xeito, a publicación non se fixo seguindo o primitivo plan de edición que trazara o propio Saco Arce (Saco Cid 1987: 20-30), e hai unha desorde e incluso lagoas nos materiais publicados, que sufriron, por unha banda, confusión e desorganización dos textos, e por outra a perda definitiva dunha parte que non podemos cuantificar con exactitude.

Os materiais que conformaban a *Literatura Popular de Galicia* estaban en poder da Comisión Provincial de Monumentos, que tiña os locais nos baixos da ala norte do Centro Provincial de Instrución, hoxe IES Otero Pedrayo, con entrada pola actual rúa de García Mosquera, onde aínda hoxe campa o seu letreiro. No primeiro andar da mesma ala estaba instalada a valiosísima Biblioteca Provincial que contiña os fondos de tódolos mosteiros desamortizados da provincia, definitivamente perdida dende a madrugada do 8 de decembro de 1927, en que foi consumida polo lume que arrasou toda a ala norte e boa parte da ala leste do edificio. Seguramente a consecuencia dese incendio, o orixinal do traballo de Saco Arce desapareceu de novo, aínda que felizmente non se perdeu, xa que outro membro da mesma Comisión, Juan Domínguez Fontenla, volveu atopalo en Pontevedra (Saco Maureso 1967: XIX), e a partir de 1939 publicáronse algúns contos da colección. Posteriormente, o que quedaba do manuscrito da obra foi devolto á familia.

Podemos dicir, polo tanto, que coa excepción das lagoas producidas na imprenta polos caixistas ó separar os pregos do orixinal para a súa comodidade, felizmente

temos case que enteira a obra de Saco Arce. O conxunto é o resultado de agrupar materiais de catro fontes distintas:

- 1º: a publicación feita no *Boletín de la Comisión de Monumentos*.
- 2º: as probas de imprenta corrixidas polo propio autor.
- 3º: un manuscrito, esfoñado e evidentemente incompleto, que serviu para compoñer as probas de imprenta conservadas e para facer unha parte da publicación no *Boletín*.
- 4º: un segundo manuscrito, enteiro e que ten perfectamente cosidas as follas polo lombo, que contén os “Romances”, a segunda parte da obra (“Cuentos”), e a terceira (“Refranes”), completas ámbalas dúas.

Hai outra importante lagoa no material sobrevivente. No Índice, conservado autógrafa de Saco Arce, ó remate do último manuscrito, entre a “Introducción” e a epígrafe “Catálogo de los pueblos a que pertenecen las poesías contenidas en esta colección”, menciona unha “Advertencia ortográfica”, que non foi publicada pola Comisión de Monumentos, supresión da que non sabemos os motivos. Este feito constitúe unha verdadeira mágoa porque, aínda que é de esperar que non diferise moito das normas que expón na *Gramática* (Saco Arce 1868: 226-230), hoxe poderían ser de utilidade nos traballos de normativización da nosa lingua, felizmente tan avanzados.

Na península, os estudos sobre a literatura popular comezan nun libro fundamental do P. Sarmiento (1775). Neste volume, obra editada moito despois da súa morte polo Mosteiro de S. Martín de Madrid, o frade bieito, ó facer un percorrido a través do panorama literario da península ibérica, analiza o nacemento das diversas formas de creación literaria, ocúpase da poesía popular galega (1775: 237-238) e fai atinadas observacións, algunha delas recollida polo noso autor (Saco Arce 1987: 40), como a de atribuír a autoría das cantigas ás mulleres, que “no solo son Poetisas, sino Músicas naturales”, de xeito que “en la mayor parte de las coplas gallegas, hablan las mugeres con los hombres”. Esta obra é, sen dúbida, o precedente de tódolos traballos arredor do tema.

Pero falta un século para que en 1874 Milá i Fontanals publique o seu *De la poesía heroico-popular castellana*, que é o punto de partida de onde xorden nomes como o de Lafuente Alcántara en Castela, Fernán Caballero e Machado Álvarez en Andalucía, Adolpho Coello e Teófilo Braga en Portugal etc.

Cos autores do Rexurdimento comézase en Galicia a valorar as manifestacións populares, e a ese sentimento responden os *Cantares gallegos* de Rosalía, de quen sabemos que recollera varios pregos de coplas e aproveitara eses materiais (Blanco, 1992: I, 44-47). E tamén hai que mencionar que no ano 1855 Murguía publicara a súa *Historia de Galicia*, na que se ocupa con verdadeiro tino destes temas; e, como ilustración das afirmacións que fai, recolle e publica varias pezas, exercicio que vai

seguir facendo, porque el mesmo di anos máis tarde que está a preparar un traballo ó que xa lle ten asignado título: *Rimas populares de Galicia* (1889: 17).

En Galicia é tamén Milà i Fontanals (1877), con quen Saco Arce mantén unha relación epistolar e de intercambio de información, o primeiro que publica unha colección de cantigas precedidas por un estudo. Tempo antes de que en 1884 se fundase na Coruña a Asociación del Folklore gallego, que presidiu Emilia Pardo Bazán e á que pertencían, entre outros, Antonio M.ª de la Iglesia, Salvador Golpe, Juan de la Osa e José Pérez Ballesteros, Saco fixera xa un traballo de campo de recollida de materiais e preparara a publicación do seu libro *Literatura Popular de Galicia*, no prelo no momento da súa morte. José Pérez Ballesteros, catedrático e director do Instituto da cidade, con quen Saco Arce estaba vencellado por unha fonda amizade, é o autor de *Cancionero popular gallego y en especial de la provincia de La Coruña*, publicado en 1886, con prólogo de Th. Braga e un apéndice de Antonio Machado Álvarez, que, segundo Couceiro Freijomil (1935: 272) é “la mejor colección que poseemos”. O interese e a importancia do libro póstumo de Saco Arce consiste en que a súa redacción e entrada no prelo se sitúa entre a publicación de Milà i Fontanals, a quen comunicara xa parte dos materiais que recollera, e a creación da devandita asociación, amosándose por iso coma un nexo entre os dous fitos.

Podemos asegurar con certeza que a recolleita e decrúa dos materiais ten que ser bastante anterior a 1868, data de publicación da *Gramática*, porque nesta obra publicara xa a maior parte dos refráns e porque nela están reflectidos moitos dos elementos que figuran nos textos da súa *Literatura popular*. E, por outra parte, sabemos tamén que en 1881, cando morre, a obra está rematada e imprentándose e, respecto da redacción propiamente dita, temos a testemuña de Milà que dá como comunicados por Saco Arce 19 coplas, 1 muiñeira, 4 romances, 2 xoguetes ós que Milà chama “cantarcillos” e 2 panxoliñas.

No que Saco Arce se mostra totalmente anovador en relación ós traballos anteriores publicados é en que, agás 120 dos *Refráns*, tomados de Hernán Núñez (Saco Arce 1987: 305), o resto dos materiais recollidos, elaborados e publicados, foron escoitados por el mesmo nun traballo de campo na súa época realmente difícil, extraordinario e anovador, que o converte en pioneiro.

Dos escritos menores que Saco Arce conseguiu ver publicados en vida, hai dous que, aínda que pequenos en extensión, son importantes porque amosan a pretensión que tiña de conseguir que a lingua galega se convertese nunha lingua de cultura en paridade coas que xa tiñan unha literatura consolidada e recoñecida. A xente do Rexurdimento era sabedora de que todo este traballo estaba por facer, e Saco emprendeu a tarefa de dotala de instrumentos que fixeran dela algo apropiado para se constituír en ferramenta axeitada e imprescindible para a

expresión da nosa cultura e apta para ser empregada en calquera rexistro. Por iso pon a mira en analizar todo o que ata ese momento se viña publicando en galego.

O primeiro deles, titulado “Poesía gallega contemporánea. Sus defectos más comunes”, publicado en tres números consecutivos de *El Herald Gallego* (Saco Arce 1876) seguramente é ó que se refire Otero Pedrayo (1943: 114) cando cualifica ó noso autor como “ensayista de profundo contenido aun en breves escritos de periódico”.

No “Prólogo” da súa *Gramática*, Saco xa advertira de que o galego carecía de “autores clásicos” (1868: IX), e que os poucos poetas en galego existentes son demasiado modernos para ter acadada a autoridade de fixar usos de lingua. E así neste escrito, sen pretender facer un estudo exhaustivo do estado da cuestión, logo de insistir no lamento polo “innoble y humillante desdén, con que los hijos de Galicia miran cuanto á su hermoso e infortunado país concierne” e de laiarse pola paulatina invasión do castelán ata nas aldeas, nas que se vai impondo unha mestura de galego e castelán, expón a necesidade de soerguer á nosa terra do seu prolongado letargo, labor que lles cómpre facer ós literatos, cultivando e puíndo “esta lengua tan amada de los antiguos trovadores, como desdeñada hoy de aristocráticos pedantes” (1876: 4).

En consecuencia, amosando así o seu profundo coñecemento do panorama cultural de Galicia, onde son poucos os intelectuais e escritores que florecen “a diferencia de los hombres políticos que con tan estéril abundancia brotan del suelo gallego” (1876: 3), saúda con esperanza ós poetas da súa xeración, que son os que han facer posible o Rexurdimento.

Fai a análise da lingua empregada polos autores que cita, enumerando as tachas que neles atopa e apuntando procedementos axeitados para eliminalas, criterios para a creación de neoloxismos, e métodos para o enriquecemento da linguaxe poética e literaria. Dá abundantes exemplos de castelanismos, tanto de léxico como de uso de desinencias casteláns en derivados galegos, e pon o acento nos falsos enxebrismos e nomeadamente no rebuscamento, defecto que critica, pero do que non dá exemplos, para “no herir el amor propio de esos que [...] quieren [...] obtener los laureles del Parnaso” (1876: 10). O seu afán de diferenciar os rexistros da lingua léva a criticar a mestura de expresións familiares e coloquiais con expresións cultas, e destaca o abuso que ás veces se observa do emprego do diminutivo afectivo, tan propio, por outra banda, da lingua galega coloquial.

Pero tamén enumera e caracteriza as liberdades creativas lícitas como a creación de neoloxismos, sempre que se lles dea a forma e se respecte a estrutura do galego, e de cultismos, sempre tamén coa súa adaptación á fonética e á estrutura da nosa lingua.

Laiase de que precisamente a limitación de autores de referencia, a falta de textos existentes e a dificultade de converter en literario un idioma que deixara de escribirse había tantos séculos, é unha traba importante para determinar na súa xusta medida o que se debe empregar como propio do galego, o que se debe rexeitar como alleo, os barbarismos que se poden importar racionalmente, os criterios para construír con xusteza as innovacións necesarias e os excesos que deturpan e vulgarizan a lingua.

Está convencido de que todos eses defectos se irán puíndo á medida que se vaia formando a lingua literaria que é preciso crear, o que non foi ata o de agora posible porque non ten xurdido aínda en Galicia algún xenio poético como xurdiu un Camões en Portugal ou un Mistral en Cataluña.

En 1878 José Pérez Ballesteros publica un libro de poesías galegas que sae do prelo cun prólogo de Saco, no que este insiste na necesidade de converter a lingua de Galicia en lingua literaria e no que fai unha apaixonada defensa do galego. Saco é consciente de que, en consonancia co que vén ocorrendo noutras rexións de España, e nomeadamente en Cataluña, en Galicia estase a producir un Rexurdimento, aínda que de xeito máis limitado e intermitente (1878b: VIII). Chega a especificar tres etapas: a primeira, iniciada por Alberto Camino, Añón, Pintos e García Mosquera; unha segunda xeración que singulariza en Rosalía e Pondal e cita logo a xeración actual de poetas, que singulariza en Lamas Carvajal e Curros Enríquez.

Este movemento ten que se espallar e se fomentar, porque o emprego da lingua materna en tódolos rexistros debe ser o aguillón que estimule o pobo a traballar arreo para aumentar a súa prosperidade, xa que o pobo que desexe facer valer a súa identidade de raza ou nación ten que valerse da súa lingua, porque o idioma dunha nación é a súa alma (1878b: X). Afirmo que “nada contribuye tan eficazmente á manter vivo el carácter nacional, á fortalecer el espíritu de independencia y á extender los vínculos de raza, como el amor que se profesa al patrio idioma”, e deixa claro que a súa aspiración é “que Galicia adquiera con el amor de su lengua el amor de sí propia.” (1878b: XI-XII). Toda unha declaración de principios que reclama para o autor un lugar de honra entre os homes do Rexurdimento.

Saco Arce conseguiu ver editados dous libros da súa autoría. Un deles responde á súa faceta menos coñecida: a de poeta. É lóxico que alguén que ten unha formación humanística como a que el posuía, se deixe seducir pola literatura. Non foi a súa principal actividade intelectual, mais nela reflíctense perfectamente as liñas mestras do seu carácter e da ideoloxía coa que sempre foi coherente na súa traxectoria vital.

Compuxo e publicou soamente un libro de poemas, en 1878, que titulou sinxelamente *Poesías* e que reflicte moi ben a súa personalidade: ademais de exercer de crítico, sente a necesidade de cultivar a poesía e de expresar nela a súa vea lírica. Xa antes, el mesmo advertira da existencia de “la opinión de que el gallego es solo a propósito para la expresión de sentimientos bajos y groseros, y que solo puede dignamente ponerse en zafios y rústicos labios” (1876: 10-11), e consecuente consigo mesmo propónse contradicir este prexuízo, tan estendido entón que ata é compartido por críticos tan finos como a condesa de Pardo Bazán (1878: 286); de xeito que na súa única obra de creación literaria comprácese en facer exactamente o contrario do que a ilustre autora coruñesa recomendaba, elevando o galego á categoría de lingua literaria e poética.

O libro contén 85 poemas, divididos en tres apartados de diferente temática, de moi diferente extensión e nas dúas linguas que falaba. O primeiro está formado por 34 “Poesías varias”, o segundo por 42 “Poesías místicas” e o terceiro contén 9 “Poesías gallegas”.

Mais a pesar da intención do autor de agrupar os poemas segundo o contido deles, simplemente nunha primeira lectura superficial podemos sacar a conclusión de que todos eles, aínda que non estean catalogados como “místicos”, revelan a vea profundamente relixiosa de Saco Arce.

Chama a atención a desproporción entre o número das poesías en castelán (76 en total) e en galego (só 9), feito que tamén se observa no tocante ó volume (361 páxinas en castelán fronte a soamente 51 páxinas en galego). Non nos pode estrañar este feito que, por outra parte, se observa en case que tódolos poetas do século do Rexurdimento, e que se dá tamén na obra da propia Rosalía de Castro, cuxa produción en castelán ten un volume ben máis extenso que a súa fonda poesía en galego. A grande escritora publica os seus primeiros libros de versos en castelán, pero logo vai evolucionando ata redactar as súas obras mestras na súa lingua nai. Ese mesmo proceso véñse producir, en certo modo, en Saco Arce. Como queira que case que tódalas súas poesías están datadas, podemos observar a súa evolución no que se refire ó emprego pola súa parte das linguas castelá e galega e a súa paulatina toma de conciencia do seu compromiso co galego. Da análise cronolóxica pódese concluír con claridade que o autor, que comeza a súa produción poética en castelán, vai abandonando pouco a pouco este para empregar como primeira lingua poética o galego, de xeito que dende marzo de 1875, pasa a escribir soamente poesía en galego.

Pero quizais o que máis chama a atención, a pesar de representar cuantitativamente unha pequena parte do total do volume, e o que poida que teña máis forza no conxunto sexan as traducións, como corresponde a un poeta que ademais é sacerdote, catedrático de latín e grego, gramático e lingüista. E por iso decídese

polas traducións, e por iso escolle para traducir textos empregados na liturxia, textos escritos orixinalmente en latín, ós que vai tratar coa corrección formal que é de esperar dun profesor de Retórica e Poética. Contamos con catro traducións: unha, ó castelán, do himno de Tomás de Celano “Dies irae” (1878a: 335), e outras tres ó galego. A primeira, a versión do himno de Jacopone da Todi “Stabat Mater” (1878a: 369), datada en 1867, e dúas datadas en 1868, a do himno do Sábado Santo “O sol salutis intimis” (1878a: 373) e a do Salmo 51 “Miserere mei, Deus” (1878a: 375). Nestas traducións esfórzase en se aproximar o máis posible ó modelo do texto que está a traducir: estrofas de tres versos ó traducir ó castelán o “Dies irae”, de seis na tradución de “Stabat Mater”, de catro en “O sol salutis intimis”.

É dicir, dende o punto de vista formal, a súa poesía caracterízase especialmente pola corrección académica, propia dun lingüista especialista en Retórica e Poética. Así, no conxunto de toda a obra prefire o emprego do verso de once sílabas, que coída o máis xenuíno da poesía galega (Saco Arce 1987: 44), a ser posible en combinación con heptasílabos, pero non refuga do uso doutros variados versos e estrofas coa corrección que cabe esperar dun poeta cunha formación académica como a súa.

Os críticos que se teñen ocupado da obra poética de Saco Arce concordan en subliñar dous aspectos que a caracterizan e que sobresaen sobre tódolos demais: a súa fonda relixiosidade e a perfección técnica e corrección da linguaxe que emprega.

A primeira das críticas, que aparece inmediatamente despois da publicación da obra, é da autoría de E. Pardo Bazán (1878), moi coñecida polas reservas que expresa a propósito do emprego do galego para tratar temas abstractos, afirmación que non lle impide recoñecer o esforzo de Saco para contribuír á poesía relixiosa con corrección e pulcritude tanto de lingua como de estilo, e a forza da alma e a calor que pon na expresión das súas crenzas.

No ano da súa morte, A. Balbín de Unquera (1881: 340) destaca nas composicións do noso autor o clasicismo do estilo e a tenrura da expresión, e xa no século XX, tanto Amor Meilán (1929: 6) que alude ó seu sabor clásico, como S. Padilla (1929: 7) que cre que é un prodixio de habilidade técnica, insisten nos mesmos aspectos. Carballo Calero (1962: 114) refírese á forma e tamén á temática: “os ensaios, felizmente realizados, de poesía relixiosa e mística, dan singularidade a Saco e Arce dentro da nosa literatura”.

A inspiración, a fondura do sentimento relixioso, o lirismo e maila corrección formal fan de Saco Arce unha figura que debe ter un lugar de honra entre os poetas do Rexurdimento galego, como di A. M. Casas (1929: 5): “Por eso es preciso exhumar

este poeta. Hay que traerle a la actualidad del renacimiento gallego contemporáneo, al lado de Rosalía, Curros, Pondal”.

Dos escritores do Rexurdimento case que é o único que non escribiu un canto a Galicia en verso, porque el se daba de conta de que máis que reivindicacións literarias e himnos epinicios, o que Galicia necesitaba era a homenaxe de que os seus fillos acadaran, xunto co orgullo de empregar a súa lingua, que esta ocupara o lugar que lle correspondía entre as linguas con cultura de seu. Este é o motivo polo que redactou e deu ó prelo a súa obra máis coñecida, a que lle deu creto e sona e que, malia os grandes avances nos estudos sobre a nosa lingua dende a súa publicación (1868), aínda hoxe é recoñecida, utilizada e estudada: a *Gramática gallega*, da que este ano celebramos os seus 150 anos. Publicada no mesmo ano en que se produce a revolución que lle vai quitar a cátedra, hai que considerala como o primeiro intento serio, e durante xeracións único, de darlle á nosa lingua o tratamento científico que o galego merecía, e que vén sendo considerada propiamente como a primeira gramática. Porque no ano 1864 Francisco Mirás publicara xa un libro sobre o tema, pero o mesmo título completo deste amosa ben ás claras que en realidade se trata dunha miscelánea e que non ten máis ca simplemente un valor de curiosidade (Saco Cid 1987: 14).

A pesares do pouco tempo transcorrido entre as dúas, a diferenza entre elas é enorme, non só en calidade, senón tamén porque o libro de Mirás é o traballo ben intencionado dun afeccionado que, como el mesmo confesa no prólogo, propónse o fin de que os casteláns aprendan o galego e poidan entenderse cos falantes, e, polo tanto é coma un vademécum ó xeito dos actuais vocabularios para turistas. En troques, a obra de Saco Arce (Santamarina 1974: 192) é a dun profesor con fonda formación filolóxica e clásica, que aínda segue sendo a base, tanto na estrutura como nos materiais, das gramáticas que ata hoxe seguen escribíndose (Álvarez/Monteagudo/Regueira 1995: 8).

É no prólogo da *Gramática* onde Saco deixa constancia do seu compromiso vital con Galicia e coa súa lingua, onde explica as razóns para acometer semellante empresa e onde diseña as fontes, os métodos, e sinala os fins que o moven (Henríquez 2010: 397-401). A tan citada frase que dá comezo ó prólogo é unha afirmación case que chauvinista e de amor filial: “La lengua gallega, la más dulce y melíflua de cuantas han aparecido en Europa sobre las ruinas del antiguo idioma del Lacio”. Logo rebélase porque “los hijos de Galicia [...] tienen á gala renegar de su lenguaje nativo, y se juzgan cultos extendiendo sobre éste el ignominioso desden que pesa sobre su hermosa región” (Saco Arce 1868: V-VI), e como consecuencia enumera os motivos que o levan a escribir. O primeiro é “fomentar, sin detrimento de la unidad nacional, el espíritu de provincia, y estrechar los lazos de hermandad entre los que hablan un mismo idioma”, é dicir, non se dirixe ós falantes de castelán

para ensinarlles a se entender cós falantes de galego, como Mirás, senón ós seus propios paisanos para promover o seu uso e darlles unhas normas de emprego correcto da súa lingua. O segundo, consecuencia da súa formación clásica, é o propio dun filólogo, “Promover [...] los estudios filológicos [...] satisfacer á la necesidad que de un libro se experimenta para estudiar el gallego en las clases de diplomática, y para poder leer antiguos documentos de interés público y privado, escritos en este antiguo dialecto”. O terceiro motivo é o recorrente do seu compromiso coa terra que o viu nacer, que expresa deste xeito: “rendir, en fin, á los pies de mi querida patria, la noble y poco venturosa Galicia, un homenaje de cariño y gratitud” (Saco Arce, 1868: VII-VIII).

Non é este o lugar –nin eu o indicado– para facer unha análise da obra, que debo deixar ós especialistas. Pero paréceme unha obriga subliñar que o plan que deseña denota unha profunda formación filolóxica e unha actitude científica verdadeiramente moderna no traballo de campo previo, xa que o noso autor, a falta de escritores naqueles tempos que puidesen ser aducidos como autoridades, emprega fontes orais recollidas, ademais de nas cidades da Coruña, Santiago, Lugo, Pontevedra, Tui, Vigo e Ourense, tamén en polo menos 32 localidades, as máis delas da provincia de Ourense (Henríquez 2010: 402) se lle damos creto á lista que el mesmo cita, como fontes das poesías recollidas na *Literatura Popular de Galicia* (Saco Cid 1987: 51-52). A. Santamarina (1974: 192) afirma o mesmo sobre o aproveitamento por parte de Saco Arce das fontes orais, aducindo argumentos extraídos da propia análise do texto.

A estrutura da obra segue o criterio tradicional dos preceptistas gramaticais, e contén, o “Prólogo” (1868: V-X), no que expón as súas razóns para escribila e publicala, e explica o método e as fontes que vai empregar; logo, despois dunhas breves “Observaciones sobre las letras” (1868: 13-21), que son en realidade unhas consideracións sobre a fonética do galego, o texto da “gramática” propiamente dita, contén os capítulos: “Lexicología” (1868: 22-154), “Sintaxis” (1868: 155-222), “Prosodia” (1868: 223-255) e “Ortografía” (1868: 226-259), na que, logo de tratar do emprego na escrita das consoantes, as vogais e os acentos, dedica apartados concretos a “subdialectos del gallego” –dos que distingue dous, setentrional e meridional, que o propio autor considera, en nota a pé de páxina, provisional e non definitiva–, un catálogo de “nombres propios gallegos”, e un derradeiro e máis extenso (1868: 238-259) dedicado a “diferencias principales entre el gallego y el castellano”, no que parece que quere deixar constancia dunha actitude diferencialista (Santamarina 1974: 192).

O tomo remata con dous apéndices que anuncian as materias nas que está a traballar: o folclore e a poesía. O primeiro deles consiste nunha colección de 582 “Refranes gallegos” (1868: 263-282), dos que 156 declara que están tomados do

tomo I da *Historia de Galicia*, de Murguía, que á súa vez, tñaos tomado de Hernán Núñez, e que en boa parte (468 deles) van aparecer na colección que forma parte da súa *Literatura popular de Galicia*. O segundo apéndice é unha escolma de “Poesías escogidas” (1868: 283-313), escolma na que, ademais de Rosalía, Pondal, J. M. Pintos, Alberto Camino e Marcial Valladares, inclúe o único poema que escribiu en galego o allaricense descendente do tronco familiar do P. Feijóo, Vicente María Feijóo Montenegro; e tamén outro poeta, para el moi apreciado, o seu compañeiro de claustro Xosé García Mosquera, tradutor do latín, coa súa tan fermosa versión do “Beatus ille” de Horacio (Epod. II), incluída no volume.

A *Gramática gallega* de Saco Arce é o primeiro paso no estudo da lingua (Álvarez/Monteagudo/Regueira 1995: 9); segue a ser considerada “a primeira verdadeiramente científica” (Carballo 1979: 22); segue a ser a base para as gramáticas posteriores (Santamarina 1974: 192), punto de partida de calquera estudio posterior (Padilla 1929: 8), e en termos parecidos vén sendo recoñecida por tódolos tratadistas. Ben que os estudos sobre a gramática galega teñen avanzado moitísimo na actualidade, especialmente nos aspectos que atinxen á aplicación dos modernos métodos e achados das actuais escolas lingüísticas, no conxunto segue a ter vixencia, e tódolos gramáticos posteriores sonlle tributarios en moitos aspectos. Seguramente, se Saco Arce vivise máis tempo tería feito unha revisión dela, xa que andaba inmerso en estudos gramaticais cando foi sorprendido pola morte. Daquela poderíase ter cumprido o que del di Couceiro Freijomil (1929: 8): “El pudo ser el unificador, al modo que lo fue Pompeyo Fabra en Cataluña”.

Non podemos rematar este breve percorrido biográfico de Saco Arce sen facer mención doutras actividades e ocupacións que sabemos que exerceu, pero que coñecemos parcialmente. Por exemplo, a de xornalista, que desenvolveu nun periódico ourensán do que foi inspirador, *La Nacionalidad*, que tiña un toque ideolóxico máis ben carlista. Neste xornal Saco Arce mantivo afervoadas polémicas relixiosas e políticas con *El Eco del Liceo* (Saco Cid 1987: 16). A pesar das diferenzas, *El Eco del Liceo*, na súa sección “Bibliografía” do número do 8 de abril de 1870 ,fai unha crítica eloxiosa da *Gramática gallega* e di de Saco Arce “cuyos aventajados estudios filológicos nos son bien conocidos, y cuya laboriosidad es infatigable, era sin duda la persona que podía acometer con acierto esta publicación”.⁴

Hai que facer mención tamén de que se conservan outras papeletas soltas que conteñen exemplos e regras gramaticais do grego, que non sabemos se son apuntamentos para preparar a redacción dun libro de texto de gramática de grego

4 Teño a obriga de reiterar aquí a nota que publiquei xa en 1987 de agradecemento ó Prof. De Juana López, por me ter subministrado este dato.

ou se son soamente notas recollidas para ser empregadas na clase. E, por último, outras papeletas, que son sen dúbida entradas dun dicionario galego-castelán, que non sabemos se formaban parte dos materiais do dicionario que se atopaba elaborando cando morreu e que menciona Otero Pedrayo (1943: 114).

Non foi home de protagonismo nin de presenza na vida pública da cidade, a pesar de que nela pasou toda a súa vida. Tampouco viaxou fóra da súa terra e, agás viaxes pola xeografía de Galicia para recoller materiais para as súas investigacións e algunha estadía esporádica en Portugal por motivos de saúde, Saco Arce non saíu de Ourense dende que se fixo cargo da súa cátedra. A pesar disto, o seu prestixio intelectual foi grande xa en vida, cousa que corrobora o feito de que no ano 1877 Modesto Fernández González (Fernández 1916: 158-160) convoca un premio literario cun xurado baixo a presidencia de Saco Arce con facultades para o nomeamento dos demais membros do xurado (Carballo 1962: 379), que vai conceder o premio a Curros Enríquez polo poema “A Virxe do Cristal”.

Ese prestixio intelectual fixo tamén que no ano 1872, a proposta de Cánovas, Hartzenbush e Valera, fose nomeado Académico Correspondente da Real Academia Española, e como tal figura no Anuario daquela Corporación (RAE 1881: 54) para a que estaba a redactar as papeletas do *Diccionario de autoridades*.

Foi Juan Antonio Saco Arce home de estatura mediana, de faccións marcadas que denotan gran firmeza de ánimo, enxoito de corpo e de non moi boa saúde que tiña crebada de sempre, feito agravado polas mortificacións que lle impuxo ó seu corpo ascético, como nos conta Otero Pedrayo (1943: 114). Por iso a súa vida foi curta. No ano 1881, ós 46 anos de idade, os médicos recoméndanlle unha viaxe a Portugal que leva a cabo durante tres meses naquel verán. Poucos días despois da volta, o 14 de setembro morre na súa casa en Ourense. É moi coñecida a anécdota, contada polo seu protagonista, de que cando Emil Hübner (1892: 904) chegou a Ourense o día 15 de setembro de 1881 para entrevistarse con el, que lle ía entregar materiais para o *Corpus Inscriptionum Latinarum*, atopou o seu enterro, polo que eses materiais desapareceron xunto con el⁵.

Saco Arce, pois, vive nun contexto histórico no que se está a producir o esperar da conciencia da identidade de Galicia, proceso no que se mergulla asumindo ese compromiso que el singulariza na lingua, que recolle nas súas manifestacións máis puras dos beizos dos que conservaron durante os séculos escuros ese tesouro

5 É interesante a transcripción da nota: “De huius regionis antiquitatibus... meriti sunt Fr. Petrus Cid... et P. [Ioannes] Saco y Arce, sermonis Gallaeci investigator clarus. Eum adire volui, cum a. 1881 Orense oppidum via ferrea tum demum patefactum primum inviserem, ut quae de rebus patriis collecta haberet ab eo tradita acciperem; nam ipse chartis nihil de eis mandavit. Sed casu accidit infausto, ut ea ipsa nocte d. 15 m. Sept. qua Orense veni, diem ille obiret supremum. Unde multa utilia scituque digna sepulta manebunt”.

sen contaminar. Recolle de viva voz a fala e as tradicións, logo trata de elevar o “dialecto” que falan as xentes do campo á categoría de lingua culta, empregándoa en poemas de temática fundamentalmente relixiosa —“temas abstractos”, en verbas de E. Pardo Bazán—. Esfórzase en estudala e dotala dunhas normas que desenvolvan as súas potencialidades, restablecendo a pureza da linguaxe e eliminando os elementos alleos que están a deturpala e, finalmente, fai unha defensa apaixonada do seu uso, rexeitando con forza a actitude de desprezo tan común das capas urbanas do seu tempo.

A súa figura é unanimemente loada por tódolos que dela trataron, non soamente os seus coetáneos, senón tamén despois da súa morte. Por iso remato insistindo en que é rechamante a escaseza de recoñecementos actuais, nomeadamente nun tempo como o que vivimos no que se está a homenaxear —con moito merecemento na maioría dos casos, pero con ben pouco nalgún— a tódolos que dalgún xeito traballaron e traballan polo estudo e espallamento da nosa lingua. E por iso tamén é dobremente de agradecer unha iniciativa como a que hoxe estamos a celebrar aquí, que vén sumarse ás celebracións que van ter lugar ó longo do ano 2019, declarado polo xurado do Premio da Ourensanía da Deputación de Ourense, ano de Saco Arce, porque dende o ano 1887, no que o Concello de Ourense lle deu o seu nome a unha praza na zona histórica e descubriu unha placa na casa onde vivira e morrera, ningunha institución pública se lembrara da súa figura, nin sequer con motivo do centenario do seu pasamento⁶.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez, Rosario, Henrique Monteagudo e Xosé Luís Regueira (1995): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Amor Meilán, Manuel (1929): “Datos biográficos. Juan Antonio Saco y Arce”, *La Zarpa* 2411 (10/III/1929), 6.
- Balbín de Unquera, Antonio (1881): “Un filólogo gallego: D. Juan Antonio Saco y Arce”, *La Ilustración Gallega y Asturiana* 29 (t. III), 337-338.
- Blanco, Domingo (1992): *A poesía popular en Galicia: 1745-1885*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Carballo Calero, Ricardo (1962): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.

6 Teño que facer unha enumeración das excepcións: no centenario da publicación da *Gramática gallega*, o vello Instituto do Xardín do Posío dedicoulle unha placa no claustro e celebrou unha sesión académica; ademais da iniciativa de Gráficas Tanco para facer unha segunda edición da *Gramática* en 1967. E en 1987 é iniciativa da Deputación Provincial editar o seu inédito *Literatura Popular de Galicia*.

- (1974): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia. 4ª ed.
- Casas, Augusto María (1929): “Saco y Arce. Exhumando al poeta”, *La Zarpa* 2411 (10/III/1929), 6.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1935): *El idioma gallego: historia, gramática, literatura*. Barcelona: Alberto Martín.
- (1953): *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- Fernández Alonso, Benito (1916): *Orensanos ilustres*. Orense: Imp. del *Diario de Orense*.
- González Blasco, Luis (1974): “Saco y Arce, Juan Antonio”, en Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, t. XXVII, 147.
- Henríquez Salido, M^a do Carmo (2010): “Las ideas lingüísticas en la Gramática de Juan Antonio Saco y Arce”, en Carlos Assunção, Gonçalo Fernandes e Marlene Loureiro (eds.), *Ideias lingüísticas na Península Ibérica (séc. XIV a séc. XIX)*. Münster: Nodus Publikationem, vol. I, 393-410.
- Hübner, Emil (1892): *Inscriptiones Hispaniae latinae / consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae edidit Aemilius. Hübner. Corpus Inscriptionum Latinarum. Supplementum*. Berlin: Georgium Reimerum.
- Juana López, Jesús e Xulio Prada Rodríguez (1996): *Historia de Galicia. V. Galicia contemporánea*. A Coruña: Vía Láctea.
- Milà y Fontanals, Manuel (1874): *De la poesía heroico-popular castellana, estudio precedido de una oración acerca de la literatura española*. Barcelona: Álvaro Verdaguer.
- (1877): “De la poesía popular gallega”, *Romania* 21, 47-75.
- Mirás, Francisco (1864): *Compendio de gramática gallego-castellana, con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diversas materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado “La Creación y Redención”. Un extracto de fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor*. Santiago: Manuel Mirás. Ed. facsímile: Madrid: Akal, 1978.
- Murguía, Manuel (1865-1913): *Historia de Galicia*. 5 vols. Lugo: Impr. de Soto Freire.
- (1889): “Poesía popular gallega”, *La Ilustración Gallega y Asturiana* 2 (t. III), 17.
- Otero Pedrayo, Ramón (1943): *Vida del Doctor Don Marcelo Macías y García presbítero príncipe de la oratoria y del diálogo de la cátedra y de la ciencia histórica: 1843-1941*. La Coruña: Ed. Moret.
- Padilla, Salvador (1929): “Don Juan A. Saco y Arce”, *La Zarpa* 2411 (10/III/1929), 7-8.
- Pardo Bazán, Emilia (1878): “Un libro reciente”, *El Heraldo Gallego* 273, 282-286.

- Pedret Casado, Paulino (1935): “Xoan Antonio Saco Arce. Algunhas notas biográficas”, *Nós* 135, 41-43.
- Pensado Tomé, José Luis (1974): “Sobre el origen de la lengua gallega y sobre la paleografía española”, en *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia, [17]-47.
- Pérez Ballesteros, José (1886): *Cancionero Popular Gallego y en particular de la provincia de La Coruña*. Madrid: [s.n.] (Est. tip. de Ricardo Fé). Ed. facsímile: Madrid: Akal, 1979.
- RAE (1881): *Real Academia Española. Año de 1881* [Anuario].
- Risco, Vicente (1927): “Ensaio de fisiognomía. Don Xohan Antonio Saco e Arce”, *Nós. Boletín mensual da cultura galega* 48, 2-4.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- (1876): “Poesía gallega contemporánea (sus defectos más comunes)”, *El Heraldo Gallego* 104, 3-5; 105, 9-11; 106, 17-18.
- (1878a): *Poesías*. Ourense: Impr. de Gregorio Rionegro Lozano.
- (1878b): “Prólogo”, en José Pérez Ballesteros, *Versos en dialecto gallego y correspondencia de sus principales voces*. Madrid: P. Calleja y Compañía, VII-XIV.
- (1987): *Literatura popular de Galicia: colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. Ourense: Deputación provincial.
- Saco Cid, Juan Luis (1987): “Edición e estudio preliminar” en Saco Arce 1987: 7-49.
- Saco Maureso, Juan (1967): “Juan Antonio Saco y Arce. Vida y obras”, en Juan Antonio Saco Arce, *Gramática gallega*. Orense: Gráficas Tanco, IX-XXII. 2ª ed.
- Santamaría, Antón (1974): “Gramática”, en Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, t. XVI, 191-194.
- Sarmiento, Martín (1785): *Memorias para la poesía y poetas españoles*. Madrid: por D. Joachim Ibarra. Ed. facsímile: Lugo: Alvarellos, 1988.
- Vilanova, Alberto (1937): “Gallegos olvidados. Vida y obra de Saco y Arce”, *Boletín de la Comisión provincial de monumentos históricos y artísticos de Orense* 232, 155-164.